

DİLÇİLİK LINGUISTICS ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Niftəliyeva Elnarə Gülağa qızı
Azərbaycan Dövlət Pədoqoji Universiteti

ENANTIOSEMIYA HADİSƏSİNİN LEKSİK-SEMANTİK MAHİYYƏTİ

Açar sözlər: *enantiosemiya, leksik-semantik mahiyyət, əks mənalı sözlər, leksik üsul, alınma sözlər, fellər, dilin lüğət tərkibi*

Key Words: *enantiosemia, lexical-semantic essence, opposite meaningful words, lexical way, borrowed words, verbs, language dictionary content*

Ключевые слова: *Энантисемия, лексико-семантическая сущность, противоположные значение слов, лексический состав, глагол, словарного запаса языка*

Müasir Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibi baxımından zəngin dillərdən biridir. Dilimizin lüğət tərkibi həyat inkişaf etdikcə, xalqın mədəni səviyyəsi yüksəldikcə artır, çoxalır və eyni zamanda zənginləşir. Hər bir dilin sürətlə inkişaf edən, dəyişən hissəsi lüğət tərkibidir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin uzun bir inkişaf tarixi vardır. Lüğət tərkibi ya başqa dillərdən hazır leksik vahidlər almaqla, ya da dilin öz daxili imkanları, sözlərin mənacə dəyişməsi ilə əlaqədar zənginləşir.

Hər bir müasir dildə bu və ya digər məfhumu ifadə etmək üçün yeni-yeni sözlər və ifadələr meydana çıxır, dilin lüğət tərkibini inkişaf etdirir.

Başqa müasir dillər kimi, Azərbaycan ədəbi dili də, başlıca olaraq, öz daxili imkanları və başqa dillərdən alınmalar hesabına inkişaf edir və lüğət tərkibini zənginləşdirir (6,394).

Dilimizin öz daxili imkanları hesabına inkişafı lüğət tərkibinin zənginləşməsində başlıca meyar hesab olunur, dilin varlığını və müstəqilliyini şərtləndirən əsas amillərdən sayılır (5,278).

Azərbaycan dilində enantiosemiya eyni səs tərkibinə malik əks mənalı sözlər dilin lüğət tərkibinin inkişafında xüsusi rol oynayır və əmələ gəlmə yollarına görə aşağıdakı kimi təsnif olunur:

Azərbaycan dilində, dilin daxili imkanları hesabına yaranan enantiosemiya hadisəsi eyni səs tərkibinə malik əks mənalı sözlər söz yaradıcılığında iştirakına görə üç qrupa ayrılır:

1. Leksik yolla əmələ gələn sözlər

2. Morfoloji yolla əmələ gələn sözlər

3. Sintaktik yolla əmələ gələn sözlər

Leksik yolla əmələ gələn enantiosemiya hadisəsi (eyni səs tərkibinə malik əks mənalı sözlər)

Leksik yolla əmələ gələn sözlərin müasir ədəbi dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində müəyyən rolu vardır (7,62).

Misallara diqqət yetirək:

Əmr etmək, hökm etmək

[Şah] bir dəqiqədən sonra başını qaldırıb Mirzə Sədrəddinə *buyurdu* ki: -Xub, mürəxxəssən, get .

[İvan bəy:] Səsinə kəs, *buyuraram* başına yüz tatarı vururlar (1,367).

Bəli, sizin “qulunuz” salam deyir uzaqdan,

Buyurun, cavab verin, nə fayda var susmaqdan? (11,39).

Söyləmək, demək, təklif etmək (hörmət və nəzakət ibarəsi olub, bəzən zarafat, yaxud kinayə və istehza üçün deyilir)

Nə *buyurursunuz?*- [Pirverdi bəy:] Bir sözü ki, böyüklərim mənə *buyurublar*, mən gərək ona əmələ eləyəm .

[Səftərqulu:] Ağılım yoxdur, ağılı hardan tapım, *buyur*, görək .

[Kazım ağa:] Yoldaş özü *buyurdu* ki, dur get evə, qonaqlar gələcək, hazırlıq gördür .

[İlyasov:] Əyləş, Kazım dayı! Ümumi sözü deməyə nə var: *buyur* gəlsin, eşidirəm (1,367).

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində felin əks mənalı və mənalara dair nümunələr aşağıdakı şəkildə verilir:

Xilas olmaq, özünü xilas etmək, qurtulmaq, nicat tapmaq

İran şahları və başqaları.. düşməndən qaçıb *qurtarmaq* məqsədi ilə bu əcaib ölkəsi olan Qafqaza pənah.

Ölmək, keçinmək

Amma anam onların köçməyini eşitcək, *qurtaracaq*, yəqin bil ki, haman dəqiqə keçinəcək (2,219).

Öyrətmək

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində geniş işlənmə dairəsinə malik olan eyni səs tərkibli **öyrətmək** felinin izahlı lüğətdə: *bilik, sənət, peşə vermək, təlim etmək* və adətən mənfi mənada işlənən *sövk etmək, təhrik etmək* kimi enantiosemiya hadisəsi sayılan əks mənaları var. Bu felin ifadə etdiyi əks mənalara və bu mənalara dair nümunələrə nəzər yetirək:

Bilik, sənət, peşə vermək, təlim etmək

[Adil:] [Atam] əlləri salamat olan müharibə əlillərinə xarratlıq öyrədirdi (3,559).

Canımın səfası üçün iki cür səvab edibdi,

Biri - göstərib səxavət, biri də söz öyrədibdi .

Son

Yazılış, forma və tələffüzəcə eyni olan **son** sözünün dilimizə məxsus izahlı lüğətdə iki əks mənası verilir: *bir şeyin qurtaracağı, nəhayəti, axırı; axır* və *ən yeni, ən təzə, yenicə meydana çıxmış*. Həmin əks mənalar aşağıdakılardır:

1. Bir şeyin qurtaracağı, nəhayəti, axırı; axır

Bayramın Məşədibəygilə qonaq gəldiyi ilk gün *son* gün olmadı

Əhmədov Əzizi ancaq işin *sonunu* xəbər verən zəng çalınanda buraxdı (4,135).

2. Ən yeni, ən təzə, yenicə meydana çıxmış

Son moda. Elmin *son* nailiyyətləri. *Son* xəbərlər

Patefonda *son* dəbli bir oyun havası çalınır (2,135).

Şeirimiz öz fikir donunu yoxsa,

İndi "*son modada*" geyinməlidir? (9,42).

Yaman

Eyni səs kompleksinə malik **yaman** sözünün *pis* və birinci mənənin əksinə: *çox yaxşı, əla* mənaları əksmənalılığın ifadəsinə xidmət edir. Bu sözün sözdaxili antonimlik yaradan əks mənalarına və onlara dair nümunələrə diqqət yetirək:

1. Pis

O, utancaq və titrək səslə: "*Yaman* gün görməyəsən, oğlum, inşallah mən də xəcalətindən çıxaram" - dedi (8,84).

Bu dünyada üç şey başa bələdi;

Yaman oğul, *yaman* arvad, *yaman* at (9,42).

2. Bəzən "çox yaxşı", "əla" mənasında işlənir

Dedim axund, seyid, dərviş *yamandı*,

Mənim kimi axmaqlar da inandı

Hər *yaman* yer ki, olur-yaxşılının mənzilidir,

Ləl daş içrə, xəzinə dəxi viranə düşər (11,151).

Beləliklə, aydın olur ki, leksik yolla əmələ gələn eyni səs tərkibinə malik əks mənalı sözlər içərisində öz milli orijinallığı ilə dilimizin saflığını qoruyan fellər üstünlük təşkil edir. Həmin fellər dilimizin lüğət tərkibinin eyni səs kompleksinə malik əks mənalı sözlər hesabına zənginləşməsində xüsusi rol oynayır.

Dialekt və şivələr hesabına yaranan enantiosemiya hadisəsi .

Dilimizdə leksik yolla sözlərin yaranma üsullarından biri də dialekt və şivələr hesabına söz artımıdır. Ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində dialekt və şivələrin xüsusi rolu vardır (10,435).

Dilimizin lüğət tərkibini dialekt və şivələr hesabına zənginləşdirən eyni səs tərkibinə malik əks mənalı sözlər aşağıdakılardır:

Aba

Enantiosemiya hadisəsi əsasında yaranan eyni səs tərkibli **aba** sözünün dialektoloji lüğətdə qeyd edilən: *ata* və *ana* əks mənalarına və onların işləndiyi nümunələrə nəzər yetirək:

1. Ata (Gədəbəy, Quba, Ordubad, Zəngilan)

Bizdə hindi *aba* çox işdəmiyədü, ata diyəduğ (Quba)

Abam taxıl biçiydi (Zəngilan) (5,11).

2. Ana (Cəbrayıl, Qax, Təbriz, Şəmkir)

Abam həmməşə bizi çox isdiyif (Şəmkir) (7,11).

Adamcıl

Eyni fonetik tərkibli **adamcıl** sözünün sözdaxili antonimlik yaradan: *insan qanına həris olan, vəhşi, adama hücum edən* (Şəmkir) və bu mənaya zidd *arif, qabil, adam tanıyan* əks mənaları və bu mənalara dair nümunələr aşağıdakılardır:

1. İnsan qanına həris olan, vəhşi, adama hücum edən (Şəmkir)

Köpəyoğlu İrəmzənoğlu çox *adamcıl* adam oluf, nə qədər adam öldürüb (Şəmkir) (5,12).

2. Arif, qabil adam tanıyan

O kişi çox *adamcıldı*, ağzını açan kimi bilir, nə danışajaxsan (5,12).

Xınız (Xanlar)

Sözdaxili antonimlik yaradan **xınız** sözü dilimizin leksikasını: *sirsaxlayan* və *paxıl, xəbis* əks mənaları ilə zənginləşdirir və aşağıdakı nümunələrdə hər iki mənada işlənir:

1. Sirsaxlayan

Xınız adam nə desən hesabı içəri verər, axıra da əlinən nəilsə elər (5,222).

2. Paxıl, xəbis

Həsən çox *xınız* adamdı (Kəlbəcər) (5,222).

Qolay

Lüğət tərkibini dialekt sözlər hesabına zənginləşdirən eyni fonetik tərkibli **qolay** sözünün: *pis* və *yaxşı* əks mənaları ilə bağlı nümunələrə diqqət yetirək:

1. Pis (Biləsuvar, Kəlbəcər, Naxçıvan, Ordubad, Salyan, Yardımlı, Zaqatala, Zəngilan)

Bu yeri *qolay* suvarmışan (Naxçıvan)

Donumu illaf *qolay* tikiflər (Kəlbəcər)

2. Yaxşı (Başkeçid, Qax, Qazax, Zəngibasar, Şərur, Zəngilan)

Ma: licə bir az *qolay* eliyir (Şərur)

Qoluma *qolaydı* (5,307).

Sıpxımax

Eyni səs tərkibli **sıpxımax** sözü *kökəlmək* və *arıqlamaq* kimi əks mənalara malikdir. Aşağıda sözün hər iki mənasına dair nümunə verilir:

1. Kökəlmək (Qafan)

Bu nə yaman *sıpxıxı*?(Qafan)

2. Arıqlamaq (Zərdab)

Beləliklə, dialekt və şivələrimizdə eyni səs tərkibinə malik əks mənəli sözlərin varlığı və dilimizin lüğət tərkibinin inkişafında bu sözlərin xüsusi rola malik olması dilçilikdə enantiosemiya hadisəsinə təsadüfi yanaşılmanın yanlış olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (I cild). Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 744 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (II cild). Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 792 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (III cild). Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 672 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (IV cild). Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 712 s.
5. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 568 s.
6. Həsənov. H. Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: “Maarif”, 1987, 308 s.
7. Xəlilov B.Ə. Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: “Nurlan nəşriyyat”, 2008, 442 s.
8. Məmmədov N.N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı: “Maarif”, 1961, 1971, 367 s.
9. Məmmədov N.N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı: “Maarif”, 1961, 367 s.
10. Qurbani. “Əsərləri”. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 232 s.
11. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild, Bakı: “Nurlan”, 2003, 45 s.

The lexical-semantic essence of the phenomenon of Enantiosemia

Summary

Verbs protecting the purity of our Language prevail with their national originality in the event of enantiosemia arising from the lexical way (opposite meaningful words which have the same sound structure). The Same verbs play a special role in the enrichment at the expense of the opposite meaningful words which have the same voice complex of our language dictionary content and are classified according to the ways of formation. Enantiosemia cases arising from the lexical way are much more than borrowed

words. There are much more than borrowed words. There are much more opposite meaningful words enantiosemy having the same sound part in the Arabic language

Лексико-семантическая сущность феномена энантиосемии

Резюме

Энантиосемия – это образование слов с противоположенным значением, имеющие одинаковый звуковой состав. Среди них много национально-оригинальных глаголов, которые обеспечивают частоту нашего языка. Эти глаголы играют огромную роль в обогащении словарного запаса языка глаголами, антонимии, которые имеют одинаковый лексический состав. Они классифицируются по способу образованных лексическим путем больше, чем заимствованных слов. Среди заимствованных много арабских слов с одинаковым звуковым составом и противоположенным значением.

**Rəyçilər: prof. B.Ə.Xəlilov,
f.e.d. M.N.Hüseynova**